

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Regulering van transacties met verbonden partijen

Beperking van het risico van tunneling in rechtsvergelijkend perspectief

Groenland, I.C.P.

Publication date

2025

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Groenland, I. C. P. (2025). *Regulering van transacties met verbonden partijen: Beperking van het risico van tunneling in rechtsvergelijkend perspectief*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam]. Wolters Kluwer.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Conclusie

8.1 Relatief grote ruimte voor tunneling vraagt aandacht

De Nederlandse vennootschapswetgeving biedt relatief weinig waarborgen bevat tegen tunneling, zo blijkt uit de in dit boek gemaakte analyse. Dit is zowel ongewenst omdat dit niet alleen te veel ruimte geeft aan partijen met kwade bedoelingen, maar ook omdat dit onvoldoende kader biedt voor degenen met de goede bedoelingen. Omdat het gaat om gedragsnormen op het gebied van integriteit van (individuele) functionarissen, kan niet worden gesteund op enkel faciliterende wetgeving die is gericht op de vrijheid tot ondernemen.¹

Het onderzoek is toegespitst op de vergelijking van de voorschriften ten aanzien van transacties met verbonden partijen voor beursgenoteerde vennootschappen. Het zijn echter niet alleen de regels voor beursgenoteerde vennootschappen die maken dat sprake is van een hiaat. Ook de vennootschapswetgeving van toepassing op niet-beursgenoteerde ondernemingen bevat relatief weinig waarborgen. De in hoofdstuk 2 beschreven behoefte aan duidelijkheid ten aanzien van de toepasselijke gedragsregels, laat zich daardoor verklaren. Doordat het hiaat groot is, bestaat er een grote diversiteit aan gevallen die aan de rechter worden voorgelegd. De gevalstypen waarover in de rechtspraak van de Ondernemingskamer wordt geoordeeld zijn daardoor minder goed vergelijkbaar. Bij rechtspraakanalyse laten deze gevallen zich lastig classificeren. Meer duidelijkheid kan worden verkregen door het aanscherpen van de wetgeving en door het bieden van duidelijkheid ten aanzien van de aan de voorschriften ten grondslag liggende norm.

8.2 Onnodig terughoudende wijze van implementatie artikel 9quater

In paragraaf 4.8 werd al geconcludeerd dat bij de implementatie van artikel 9quater in Nederland geen aandacht is besteed aan het doel en de achtergrond van de bepaling. Na bestudering van de wet- en regelgeving in Duitsland en het Verenigd Koninkrijk kan worden geconcludeerd dat de Nederlandse wetgever bij de implementatie bovendien onnodig terughoudend te werk is gegaan. De terughoudende opstelling bij de implementatie is in belangrijke mate gedreven door de wens wettelijke procedureregels voor een governance

1 Terughoudendheid van de wetgever bij regulering om rechtseconomische redenen, kan ertoe leiden dat de maatschappelijke rechtvaardigheid van wetgeving onderbelicht raakt, met als gevolg dat in concrete gevallen de toetsing daarvan in de rechtspraak plaatsvindt. Vgl. ten aanzien Europese wetgeving: Mak 2023.

onderwerp te vermijden, mede in het licht van daaraan verbonden administratieve lasten. De reguleringsmethode die artikel 9quater voorschrijft, sluit echter aan bij de uit de jurisprudentie van de Ondernemingskamer af te leiden gedragsregels. In de literatuur is bovendien zichtbaar hoe zeer behoefte bestaat aan een eenduidig richtsnoer voor bestuur en raad van commissarissen bij de invulling van de in de rechtspraak aangenomen zorg(-vuldigheids)plicht.

Voor beursgenoteerde vennootschappen geldt eens te meer dat niet duidelijk is hoe de meer generieke zorgvuldigheidsnormen op basis van artikel 2:8 BW zich verhouden tot de voorschriften van de artikelen 2:167-170 BW. Jurisprudentie hierover is nog niet aanwezig: bij de in Hoofdstuk 2 besproken jurisprudentie was dit niet aan de orde. Vanwege de aanvullende werking van de redelijkheid en billijkheid is denkbaar dat een rechter zal oordelen dat ook in gevallen waarin de hoge toepassingsdrempel van artikel 2:167 lid 3 BW niet wordt behaald, niettemin op basis van een zorgplicht jegens de minderheidsaandeelhouder deskundigenonderzoek en vroegtijdige openbaarmaking vereist zal zijn. De in paragraaf 2.13 besproken beschikking inzake ICTS geeft voeding aan die gedachte. Meer duidelijkheid over de te volgen procedures kan mijns inziens worden verkregen door het aanscherpen van de wettelijke regeling in de artikelen 2:167-170 BW.

8.3 Conflictierende belangen anders belicht

Een deel van de oplossing voor de onduidelijkheid ten aanzien van de te hanteren gedragsnormen kan worden gevonden in het loslaten van de vraag of een belang al dan niet daadwerkelijk een conflict oplevert. De aansluiting bij IAS 24 in artikel 9quater maakt dat de waarborgen gelegen in de transparantie- en besluitvormingsvereisten toepassing vinden in alle gevallen waarin sprake is van een transactie met een verbonden partij, zonder materiële toets of sprake is van parallelle danwel tegenstrijdige belangen. Een dergelijke ruime benadering sluit aan bij de jurisprudentie van de Ondernemingskamer. In die benadering gaat het er niet om of aanvullende waarborgen gewenst zijn, maar welke waarborgen in het betreffende geval gewenst zijn. Dit biedt ruimte voor het gebruik van een alternatief voor de onthoudings- en escalatieregels uit de wettelijke tegenstrijdig belangregeling, indien het belangenconflict gelegen is in een andere oorzaak dan een persoonlijk belang van een bestuurder of commissaris. De rechtsvergelijking toont aan dat het toepassen van een onthoudingsregel of een stemuitsluiting ook in Duitsland en het Verenigd Koninkrijk geen wettelijke standaardregeling betreft. Dit vanwege de spanning die een dergelijke regel, indien algemeen toegepast, oplevert met de basis voor behoorlijke taakvervulling (paragraaf 7.3.6.1). Als alternatieven zijn besproken het hanteren van een interne meldplicht (paragraaf 7.3.6.3), en het toelaten van een RPT-commissie naar model van de Duitse RPT-Ausschuss (paragraaf 7.3.6.6). Het gebruik van een relationship agreement naar Angelsaksisch model is als onvoldoende waarborg gekwalificeerd, vanwege het ontbreken van effectieve handhavingsmethoden in het Nederlandse vennootschapsrecht (paragraaf 7.3.6.5).

8.4 Transparantie en informatieverstrekking

Een verplichting tot het betrachten van transparantie vormt een belangrijke pijler van regulering van transacties met verbonden partijen. Zonder openbaarmaking van adequate informatie is toetsing van het handelen van bestuurders en commissarissen niet mogelijk. Transparantie over het bestaan van een (potentieel) belangenconflict en de wijze waarop daarmee is omgegaan is van belang in het licht dat het bewaken van integriteit niet aan de handelende persoon zelf behoort te worden overgelaten. Van belang is daarom dat de wetgeving duidelijk is ten aanzien inhoud, timing en methode van openbaarmaking van informatie (paragraaf 7.2 en 7.3.8).

8.5 Controle op transactievoorwaarden

Het risico van tunneling bestaat in de mogelijkheid dat vermogen wordt weggesluisd uit de onderneming. Het risico van tunneling bij transacties met verbonden partijen zal in de regel gelegen zijn in het ontbreken van zakelijke transactievoorwaarden. Geconstateerd wordt dat in het Nederlandse vennootschapsrecht een structurele controle op transactievoorwaarden ontbreekt. Dat leidt ertoe dat de mogelijkheid tot tunneling door middel van transacties in Nederland groter is dan in Duitsland en het Verenigd Koninkrijk, waar een structurele vorm van controle een gevolg is van de inhoud van het kapitaalbeschermingsrecht. Voor Duitsland geldt bovendien dat het Duitse concernrecht voorziet in een controlesysteem. Een meer structurele vorm van controle, als het gaat het risico van bevoordeling van een (controleerend) aandeelhouder, zou kunnen worden gevonden in aanmerken van transacties tegen onzakelijke voorwaarden als verkapte winstuitkering. Deze benadering sluit echter niet goed aan bij de heersende opvattingen in het vennootschapsrecht over de doeleinden en de toepassing van het kapitaalbeschermingsrecht. Het verplichten van openbaarmaking van een verantwoording van transacties met verbonden partijen in een bestuursverklaring kan worden overwogen als minder ingrijpend alternatief.

8.6 Transacties met verbonden partijen in besloten verhoudingen

Aanleiding voor het onderzoek was de discussie in de ondernemingsrechtelijke literatuur over de te hanteren gedragsregels in geval van tunneling, welke hoofdzakelijk betrekking had op kapitaalvennootschappen in besloten verhoudingen. Het onderzoek is gedaan aan de hand van de voorschriften geldend voor beursgenoteerde vennootschappen. Dit werd verantwoord geacht vanuit de opvatting dat in het Nederlandse vennootschapsrecht in de benadering van corporate governance onderwerpen geen fundamenteel verschil bestaat tussen beursgenoteerde vennootschappen enerzijds en besloten verhoudingen anderzijds. De centrale bevinding dat de Nederlandse vennootschapswetgeving een relatief groot hiaat bevat als het gaat om het risico van tunneling, ziet niet alleen op beursgenoteerde vennootschappen. Wel is ex ante regulering voor beursgenoteerde vennootschappen belangrijker dan in besloten verhoudingen, zie paragraaf 7.3.1. In paragraaf 7.3 werd, binnen het door artikel 9^{quater} geboden kader, aandacht besteed aan de regulering voor beursgenoteerde vennootschappen. De vervolgvraag is welke inzichten aan het onderzoek kunnen worden ontleend ten aanzien van de gedragsnorm in besloten verhoudingen.

De beoordeling daarvan verlangt aandacht voor enkele kenmerkende verschillen tussen beursgenoteerde en andere ondernemingen. In besloten verhoudingen ontbreekt veelal een toezichthoudend orgaan. Ook gelden geen onafhankelijkheidsvereisten voor bestuurders. Aandeelhouders zijn (of voelen zich) vaker betrokken bij de onderneming zelf. Dat kan zijn door middel van een bestuursfunctie of anderszins. Het uittreden als aandeelhouder zal in de regel medewerking van de overige aandeelhouders verlangen. Bovendien brengt het ontbreken van een 'markt' voor de aandelen waarderingskwesties met zich mee. Deze verschillen dragen er onder andere bij dat in besloten verhoudingen eerder belangenconflicten kunnen ontstaan en dat minderheidsaandeelhouders een ander belang hebben bij informatieverstrekking dan beleggers in een beursgenoteerde vennootschap.

De in paragraaf 7.3.2 voorgestelde benadering van belangenconflicten, waarbij de materiële toets of sprake is van conflicterende belangen wordt verlaten, kan ook worden toegepast in besloten verhoudingen. Dat bij een brede categorie van partijen een verhoogd risico van tunneling bestaat, wordt reeds onderkend in de jurisprudentie. Ook in sectorgebonden corporate governance codes wordt de nadruk gelegd op het voorkomen van elke schijn van belangenverstremgeling, waarbij brede categorieën van gevallen in aanmerking worden genomen. De aanvaarding van deze ruime categorie als risicotransacties, levert dan ook geen fundamentele wijziging in de benadering op, en verlangt evenmin een wetswijziging. Deze benadering voorkomt ook dat een geconflieeerde bestuurder zelf oordeelt dat sprake is van parallelle belangen, en daarmee meent dat extra waarborgen achterwege kunnen blijven.²

Gezien de behoefte om de toepassing van een onthoudingsregel beperkt te houden, is het dan wel van belang dat de wettelijke tegenstrijdig belangregeling op dit punt beperkt wordt toegepast, namelijk alleen voor die gevallen dat sprake is van een persoonlijk belang van de betreffende functionarissen. In alle andere gevallen kan dan gekozen worden voor andere methoden om onafhankelijke besluitvorming op andere wijze te waarborgen (zie ook paragraaf 7.3.6). Het formuleren van een wettelijke kwantitatieve ratio als drempel lijkt in besloten verhoudingen minder passend.

Ook in besloten verhoudingen kan het aannemen van een verplichting om expliciet verantwoording af te leggen over transacties met verbonden partijen een disciplinerende werking hebben op het bestuur en bijdragen aan het onderlinge vertrouwen. Een helder omschreven rapportageplicht biedt bovendien een kader om onevenredige informatieverzoeken van minderheidsaandeelhouders te begrenzen.³ In besloten verhoudingen zal verantwoording achteraf in de regel volstaan, omdat bij benadeling in besloten

2 Vgl. de casus in Rb. Overijssel 19 januari 2022, ECLI:NL:RBOVE:2022:4124, RO 2023/73 m. wenk Groenland, JOR 2024/3 m.nt. Bier (SES).

3 De jurisprudentie toont voorbeelden van procedures waarin aandeelhouders zich beroepen op een vergaand echt op informatie buiten de aandeelhoudersvergadering om, zie bijvoorbeeld Hof Arnhem-Leeuwarden 3 mei 2022, ECLI:NL:GHARL:2022:3470, RO 2022/34 m. wenk Groenland, JOR 2023/2 m.nt. Hezer (Intercont) en Rb. Overijssel 19 januari 2022, ECLI:NL:RBOVE:2022:4124, RO 2023/73 m. wenk Groenland, JOR 2024/3 m.nt. Bier.

verhoudingen meer mogelijkheid bestaat tot het verkrijgen van compensatie achteraf dan bij een beursgenoteerde vennootschap.⁴

Ten slotte kan de vraag worden gesteld of voorschriften gewenst zijn ter controle op transactievoorwaarden. Juist ook in besloten verhoudingen kan meer aandacht voor externe controle op reële transactievoorwaarden bijdragen aan het voorkomen van onnodige procedures. Het betrekken van deskundigen bij het aangaan van de transactie, dient niet alleen de minderheidsaandeelhouder. Denkbaar is dat onder verwijzing naar de betrokkenheid van een onafhankelijke derde, de verantwoording aan de aandeelhouders beperkter van aard en inhoud kan blijven.

8.7 Wel of niet wettelijk reguleren

Ex ante waarborgen zijn van belang in die gevallen waarin het geven van ruim baan voor bestuursautonomie een serieus risico meebrengt voor de vennootschap en haar minderheidsaandeelhouders, en bovendien de mogelijkheid tot het verkrijgen van compensatie achteraf beperkt is. Dit kan door middel van heldere procedurevoorschriften, waarvan de naleving nadrukkelijk intern dient te worden verantwoord, hetzij ad hoc, hetzij achteraf in de aandeelhoudersvergadering. Dit kan op vrijwillige basis, in statuten of reglementen, en in soft law instrumenten, zoals corporate governance codes. Ten aanzien van het gebruik van (sectorale) governance codes instrumenten wordt wel aangenomen dat deze eraan bijdragen dat 'afvinkgedrag' bij toepassing van de regels wordt voorkomen. Nadeel echter is dat onduidelijkheid kan ontstaan doordat uniformiteit ontbreekt.⁵ Wanneer het gaat om gedragsnormen en -regels die niet sectorgebonden zijn, maar voor alle ondernemingen passend worden geacht, is er geen bezwaar tegen wettelijke vastlegging van die regels. Het wettelijk vastleggen van dergelijke procedurevoorschriften draagt bovendien bij aan de handhaafbaarheid, mede vanwege de democratische legitimiteit van de wetgeving.⁶ De keuze daartoe al dan niet over te gaan, is uiteindelijk een rechtspolitieke keuze, die geen deel uitmaakt van dit onderzoek. Voor beursgenoteerde vennootschappen bestaat reeds een wettelijke regeling in de artikelen 2:167-170 BW. Aanpassing van die voorschriften is gewenst. Anders ligt het voor de gedragsregels en -normen in besloten verhoudingen. Ook zonder wetswijziging kunnen de beschreven gedragsregels worden gehanteerd. De keuze al dan niet over te gaan tot wettelijke vastlegging van de gedragsregel en/of de onderliggende norm ligt in de lijn van de keuze tussen faciliterende wetgeving enerzijds en regulerende wetgeving anderzijds, als besproken in paragraaf 7.1.2.

4 Aandeelhouders zullen in voorkomend geval via hun aandelenbelang kunnen profiteren van een succesvol ingestelde bestuurdersaansprakelijkheidsvordering. Ook kan hierbij worden gedacht aan een aanspraak op een billijke verhoging bij uittreding op basis van de geschillenregeling (zie paragraaf 4.7.3).

5 Van Uchelen Diss., IVOR 2018/112, par. 9.2.2.

6 Olaerts TvOB 2019-2, p. 24-26; voor wat betreft handhaving in vennootschapsrechtelijke context, zie onder meer artikel 2:15 lid 1 sub a BW, en artikel 2:9 BW in samenhang met HR 29 november 2002, ECLI:NL:HR:2002:AE7011, NJ 2003, 455, (Berghuizer Papierfabriek).

8.8 Aanbevelingen

Het voorgaande leidt tot de volgende aanbevelingen.

I. *Aanbevelingen aan de wetgever tot aanpassing de artikelen 2:167-170 BW*

Voor beursgenoteerde vennootschappen kunnen aanbevelingen worden gedaan tot concrete aanpassing van de wettekst. Het gaat om de volgende aanbevelingen.

1. Pas de wijziging van de toepassingsdrempel voor de voorschriften in de definitie van materiële transacties in artikel 2:167 lid 3 BW aan, naar een nader te bepalen kwantitatieve ratio die in het rechtsverkeer en voor beleggers als een logische en aanvaardbare drempel voor toepassing van de voorschriften kan worden gezien (paragraaf 7.3.4);
2. Overweeg artikel 2:169 lid 3 BW aan te passen zodanig dat statutair kan worden bepaald dat een RPT-commissie, bestaande uit in meerderheid onafhankelijke commissarissen, bevoegd is goedkeuring te verlenen aan een transactie met een verbonden partij (paragraaf 7.3.6.6);
3. Verduidelijk de tekst van artikel 2:169 lid 4 BW ten aanzien van het criterium 'betrokken bij de transactie' en maak ruimte voor de mogelijkheid dat commissarissen met slechts een kwalitatief tegenstrijdig belang wel kunnen deelnemen, maar geen doorslaggevende stem hebben (zie aanbeveling sub 2 hiervoor);
4. Pas de vrijstelling van artikel 2:169 lid 5 sub a BW slechts toe op 100%-dochtermaatschappijen (paragraaf 7.3.5);
5. Overweeg het invoeren in artikel 2:169 BW van een verplichting tot het opstellen en openbaar maken van een bestuursverklaring, als bedoeld in artikel 9quater lid 3 (paragraaf 7.3.6.4 en 7.3.9);
6. Verduidelijk in 2:169 lid 1 BW dat openbaarmaking van een transactie met een verbonden partij niet pas op het tijdstip van aangaan van de transactie, maar ook (en bij voorkeur) op een eerder moment kan plaatsvinden (paragraaf 7.3.8.2);
7. Overweeg een wijze van openbaarmaking van transacties met verbonden partijen voor te schrijven die garandeert dat de informatie aandeelhouders tijdig bereikt (paragraaf 7.3.8.3).

II. *Aanbevelingen ten behoeve van alle kapitaalvennootschappen*

Daarnaast verdient het aanbeveling voor alle kapitaalvennootschappen, dus ook in besloten verhoudingen, de aandacht voor het risico van tunneling aan te scherpen door het hanteren van enkele procedurele waarborgen.

1. Hanteer een interne meldplicht ten aanzien van potentiële belangenconflicten. Dit biedt ruimte voor maatwerk in gevallen waar geen persoonlijk belang van bestuurders of commissarissen aan de orde is. De dwingendrechtelijke toepassing van de onthoudings- en escalatieregels in de wettelijke tegenstrijdig belangregeling kan dan beperkt blijven tot gevallen van een persoonlijk tegenstrijdig belang;
2. Overweeg het opnemen van een algemene verplichting tot verantwoording in het bestuursverslag in de jaarrekening, op welke wijze in de besluitvorming is omgegaan met situaties waarin zich potentiële belangenconflicten hebben voorgedaan;
3. Beschouw transacties met een aandeelhouder die leiden tot een bevoordeling van de aandeelhouder als verkapte winstuitkeringen, zodat ook de besluitvormingsvereisten voor winstuitkeringen daarop van toepassing zijn.

III. Aanbevelingen aan bestuurders en commissarissen

Voor bestuurders en commissarissen zouden op basis van het voorgaande, ook zonder dat de wetgeving wordt aangepast, de volgende richtsnoeren kunnen worden gehanteerd.

1. Onderken en aanvaard dat potentiële belangenconflicten zich kunnen voordoen in een ruime kring van gevallen;
2. Stel bij voorkeur een procedure vast in statuten of een reglement waarin de voorkeursmethode voor het bewaken van zorgvuldige besluitvorming en de wijze van verantwoording aan de aandeelhouders wordt vastgelegd;
3. Beschouw in dat geval ook het belang van een controlerend aandeelhouder als een potentieel belangenconflict, ook als het concernbelang wordt meegewogen bij de vraag of een handeling in het belang van de vennootschap is;
4. Hanteer een interne meldplicht ten aanzien van potentiële belangenconflicten;
5. Indien sprake is van een potentieel belangenconflict, maak dit dan een expliciet onderdeel van de beraadslaging en zorg voor aanvullende waarborgen, zoals als het betrekken van deskundigen en het verkennen van alternatieven voor de voorgenomen transactie;
6. Speelt het potentiële belangenconflict binnen het bestuur, betrek dan altijd de raad van commissarissen;
7. Verantwoord transacties waarbij een potentieel belangenconflict speelt, in ieder geval aan de aandeelhoudersvergadering achteraf;
8. Draag zorg voor een breed besef binnen de organisatie van het risico van benadelende beïnvloeding en het belang daarnaar te handelen.

8.9 De kunst van de wetgeving

Van belang bij de vraag naar regulering is ten slotte de waarde die men toekent aan de van toepassing zijnde wetgeving. Ziet men de vennootschapswetgeving als zuiver faciliterend, dan draagt deze geen onderliggende norm in zich. Voorschriften gericht op het bevorderen van integer gedrag zijn echter steeds een uitloeijsel van een norm. De wet heeft daar een regulerende functie in het licht van de norm. De vastlegging van de norm kan helpen bij de interpretatie en toepassing van de regels, en de harde grens te verzachten tussen wat wel en niet binnen de gedragsregel valt.⁷ Vastlegging van de norm heeft ook een communicatieve functie: het helpt om woorden te geven aan het onderliggende probleem.⁸ Dit hoeft niet in de wet zelf: het enkele meer nadrukkelijk articuleren van het onderliggende principe in een memorie van toelichting kan daaraan voldoende bijdragen.

Dit past in de benadering van Willem Witteveen.⁹ Waaraan goede wetgeving dient te voldoen kunnen wij leren uit zijn boek, *'De wet als kunstwerk, Een andere filosofie van het recht, hoe de filosofen de wetgevers de maat nemen'*. In het boek creëert hij fictieve dialogen van diverse filosofen met wetgevers, langs 'tien geboden voor de wetgever'. De betreffende tien geboden heeft hij deels ontleend aan de Amerikaanse rechtsfilosoof Lon

7 Vgl. Taekema e.a. 2020, Hoofdstuk 4 Par. 2.2.2 resp. 3.4.2.

8 Van Beers 2014, p. 129; Schwitters 2005; vgl. Stokkermans, WPNR 2021/6933.

9 Zie ook paragraaf 1.5.

Fuller, met een eigen aanvulling. Witteveen verzet zich in het boek tegen de eenzijdige benadering van de wet als instrument. Hij wijst op de ordenende taak van de wetgeving, in die zin dat deze woorden kan geven aan belangrijke beginselen, en daardoor meer betekenis kan hebben dan slechts het vastleggen van te handhaven regels.

Beschouwt men, zo stelt Witteveen in zijn eerste dialoog, de wet als kunstwerk dan zal minder behoefte bestaan de regels steeds te willen veranderen, en bestaat meer ruimte voor samenhang en begrijpelijkheid van de wetgeving.¹⁰ Het laatste hoofdstuk van dit boek bevat een script voor een theaterstuk, genaamd 'De constitutionele dialogen'. Witteveen laat daar Fuller aan het woord:

*'De kunst van de wetgeving is de kunst menselijk gedrag aan doelgerichte regels te onderwerpen. Maar het gaat er niet alleen om dat de wetgever een ordening schept waarin vrijheid mogelijk is. Het moet een functionele orde zijn. Ik volg Aristoteles met zijn term euconomica, die ik definieer als de wetenschap, theorie of kennis over goede orde en werkbare sociale arrangementen. Goede wetten respecteren de interne moraal van het recht.'*¹¹

Deze kunst van wetgeving is zonder meer van belang voor het onderwerp van dit boek. Het risico van tunneling bestaat vanwege het risico van gebrekkige integriteit en de gevolgen daarvan voor vertrouwen in het rechtsverkeer. Het bewaken van integriteit en vertrouwen is bij uitstek onderdeel van de interne moraal van het recht, en verdient passende aandacht.

¹⁰ Witteveen 2014, p. 16.

¹¹ Witteveen 2014, p. 465.